

«СТАРИЙ ЗАХІДНИЙ ЧОЛОВІК»: К. С. ЛЬЮЇС У СВІТЛІ ПРАВОСЛАВНОГО ХРИСТІЯНСТВА

Переклад з англійської: Назарій Петрів. Переклад здійснено виключно з освітньою, а не комерційною метою в рамках авторського курсу «Соціальне служіння».

* * *

Пропоноване нижче інтерв'ю є перекладом українською мовою розмови редактора православного часопису “Дорога до Еммауса” з доктором богослов'я **Германом Міддлтоном** (ГМ), присвяченої його дослідженню образу та ролі К. С. Льюїса у Православ'ї.

Джерело: Middleton, Herman. “An ‘Old Western Man’: C.S. Lewis in Light of Orthodox Christianity.” *Road to Emmaus: A Journal of Orthodox Faith and Culture*, Vol. VIII, No. 1 (#28), Winter 2007, pp. 3–31.

Доктор Герман Міддлтон здобув ступінь бакалавра у Вітонському коледжі (Іллінойс, США), а згодом — ступінь магістра і зробив докторат з богослов'я в Університеті Салонік (Греція). Він є автором книги «Дорогоцінні посудини Святого Духа» — православної класики англійською мовою, що містить короткі житія та уривки з творів сучасних грецьких духовних отців. Докторська дисертація ГМ присвячена К. С. Льюїсу та православному християнству.

* * *

ДДЕ: *Германе, раді знову бачити вас. Ви здобули ступінь бакалавра у Вітонському коледжі в Іллінойсі, а тепер, після десяти років у Греції, завершили свій докторат. Скажіть будь ласка, чому ви вирішили обрати К. С. Льюїса темою своєї дисертації?*

ГМ: Спочатку я розглядав дві інші теми: одна стосувалася преподобного Теодора Студита та питання джерела авторитету в Церкві, інша — гносеології (теорії пізнання) отця Софронія Сахарова, але зрештою вирішив зробити щось таке, що прочитає більше ніж п'ять чи десять людей у Греції, — щось корисне і таке, над чим мені буде приємно працювати надалі.

Саме тоді на думку спав К. С. Льюїс. Багато людей прийшли до Православ'я завдяки Льюїсу або принаймні зазначали, що він допоміг їм на цьому шляху. Він, безсумнівно, один із найвпливовіших християнських письменників XX століття, і досі не існувало жодного ґрунтовного дослідження його творчості з православної перспективи. Люди не сприймають його як богослова, але він мав більший вплив на популяризацію християнства, ніж більшість богословів XX століття, які писали більш езотеричні книги, прочитані значно меншою аудиторією. Я відчув, що важливо, аби православні — особливо православні на Заході — знали, що він писав і звідки походив.

ДДЕ: *Я чула, як новонавернені до православ'я люди запитували, чи можна їм і надалі читати Льюїса, — начебто це є кроком назад.*

ГМ: Так, або ще й таке, ці ж люди кажуть: «Я його справді люблю, але що це говорить про Православ'я?» Це теж питання, яке ми ставимо стосовно інших побожних, вірних християн, які не належать до Православної Церкви: «Де їх помістити? Як про них думати?»

Можна сказати, що є різниця між перебуванням усередині Православної Церкви і поза нею. Це не стосується особистих заслуг людини, а благодаті Церкви через таїнства. Інша річ полягає в тому, що, читаючи Льюїса, можна сказати: «Це чудово», «Тут він має рацію» або «Це проблематично». Ви не судите про нього як про людину — ви оцінюєте аспекти його розуміння у світлі православного вчення. Святий Григорій Палама говорить про те, що в риториці захисту віри іноді є місце для певної неточності — не гнучкості, а саме певної розмитості.

ДДЕ: Ви маєте на увазі, що можна надмірно або недостатньо підкреслити якийсь момент, аби донести його до слухача?

ГМ: Так. І також у розпалі суперечки, коли намагаєшся дістатися чогось, що ще незрозуміле. Саме так я завжди ставився до творів отця Серафима Роуза — це «внутрішнє» відчуття богослов'я. Церква уточнює речі лише тоді, коли це абсолютно необхідно. Вона не займається тим, щоб вирішувати теоретичні проблеми або теоретичні поняття.

Крім того, Льюїс взаємодіяв із сучасним світом у спосіб, якого я не бачив у багатьох інших. Він вважав себе апологетом для сучасного скептика. Він здебільшого мав справу з критикою на адресу християнства, яку показував як упередження, а не логічно обґрунтовані аргументи. У Оксфорді поряд з ним навчалися, зокрема, надзвичайно розумні атеїсти, які атакували християнство з багатьох сторін, і він намагався захистити його перед обличчям сучасного скептицизму. У розпалі цих дискусій він не завжди висловлювався достатньо чітко, і це значною мірою пояснювалося відсутністю у нього необхідного догматичного підґрунтя.

Певною мірою це було навіть на краще, адже він належав до Церкви, яка не мала чіткої традиції — англіканська традиція дуже широка. Але те, що утримувало його в рамках малої літери «о» ортодоксального християнства, — це його віра та відданість молитві й читанню Священного Писання. Його прагнення розуміти Писання було надзвичайно щирим. Відсутність теологічної підготовки насправді виявилася перевагою, бо він не вступав у дискусію з упередженими уявленнями і не був відданий жодній системі думки.

Більшість аргументів Льюїса спрямовані на подолання упереджень шляхом усунення інтелектуальних перешкод для віри. Льюїс казав: «Я не намагаюся догматизувати, я намагаюся створити простір для здорового агностицизму». Так само як християни нерідко догматизують свою віру, атеїсти догматизують своє невір'я, і він намагався протистояти цьому, кажучи: «Ви так стверджуєте, але у вас насправді немає підстав для цього. Це лише припущення».

Проте, хоч він і стверджує, що християнство можна захистити інтелектуально, саме логічні аргументи не були тим, що зрештою привело його до віри. Він описував себе як «найбільш небажаного новонаверненого в Англії».

ДДЕ: Так, саме досвід Бога привів його до християнства, а інтелектуальна підготовка дала йому змогу сформулювати свою віру. Наскільки його письменницький доробок резонує з Православ'ям?

ГМ: Здебільшого я виявив, що він дуже близький до Православ'я, особливо коли буде свої думки на власному вивченні Писання та молитовному житті — а воно було молитовним життям побожного, відданого християнина, який прагнув зрозуміти сенс Боготілення. Завдяки цьому чесному пошуку він прийшов до багатьох позицій, які поділяють і православні Отці.

Льюїс часто зосереджувався на сучасних питаннях, зокрема на взаємозв'язку між християнством і культурою, — а це те, з чим сучасні православні богослови ще не достатньо розібралися. Він писав чудові есе про християнство і культуру, про етичні проблеми, і передбачав шлях, яким іде сучасна наука. Усе це православні можуть використовувати і збагачуватися, читаючи його.

Льюїс мав справу з реальними ситуаціями та реальними питаннями. Це не означає, що, наприклад, христологія четвертого століття не актуальна, але її потрібно застосовувати — а цього недостатньо роблять сьогодні. Також грецькою можна сказати, що Льюїс *εἶχε περιεχόμενο* («мав зміст»). Це була людина, яка мала певний духовний досвід і могла говорити з певним авторитетом.

ДДЕ: *Що б ви назвали «кращим у Льюїса»?*

ГМ: Найбільше задоволення мені приносило перечитання його есеїв. Що стосується книжок — «Чудо» читаються досить важко. «Просто християнство» значно доступніше. «Проблема страждання» — одна з його ранніх робіт, і саме тому в ній є певні проблемні місця.

«Велике розлучення» — один із його найцікавіших романів. Читаючи його, я почав краще розуміти те, з чим католики намагалися розібратися у концепції чистилища. Це законне питання, хоча не варто витрачати на нього надто багато часу, бо подробиці того, як людські душі переходять до Бога, — таємниця, і в цьому земному житті ми ніколи точно не дізнаємося, як це відбувається. Але якимось чином людська душа дедалі більше очищається і переходить «від слави до слави». Але якщо ми не досягли рівня досконалої святості в момент смерті — а ми ніколи його не досягнемо, бо зростання є постійним — що це означає, особливо якщо ми помираємо як грішники і духовно незрілі душі? Льюїс не розглядає нічого з цього в догматичний спосіб, але він створює простір для цих важливих питань.

З усіх його книжок, мабуть, «Листи Крутеня» є найбільш корисними і духовно повчальними. Він торкається багатьох речей, які є універсально істинними, і православні, безумовно, можуть отримати користь, отримавши — поряд із усіма іншими — певний духовний «стусан». Як він зміг так багато сказати правильно? Льюїс починає відповідати на це питання в передмові до книги:

«Деякі зробили мені незаслужений комплімент, припустивши, що мої «Листи» є зрілим плодом багаторічного вивчення моральної та аскетичної теології. Вони забувають, що існує рівно такий само надійний, хоча й менш похвальний, спосіб дізнатися, як діє спокуса — зпоглянути у моє серце. «Моє серце» — мені не потрібне чуже — «відкриває мені беззаконня нечестивого».

Хоча з православної точки зору це видається цілком природним, у мене складається відчуття, що в середовищі, в якому він жив в Оксфорді, це насправді було б дуже смиреним висловлюванням. У світі, в якому він жив, не прийнято було засновувати написане на власному досвіді. Підставою могли слугувати наукові дослідження,

інтелектуальне розуміння інших текстів. Його ідея полягала в тому, що в духовному житті можна багато чого навчитися, просто живучи і борячись як християнин.

Православ'я, справжнє християнство, завжди дуже суб'єктивне. Ти не препаруєш речі ззовні, ти уважно стежиш за тим, що відбувається всередині. На Заході, особливо в академічному середовищі, об'єктивність вважається ідеалом. Ідея об'єктивності полягає в тому, що ти можеш вийти за межі ситуації і дивитися на щось як на об'єкт, тоді як у християнському житті ти насправді не можеш цього зробити.

Отець Софроній Сахаров говорить про Бога як про «Кого», а не «Що». Його думка полягає в тому, що Бог — це Особа, з якою ти перебуваєш у стосунках; Він — не абстрактна ідея, яку можна спостерігати. Існував своєрідний міф про те, що ми можемо бути об'єктивними, що ми мусимо прагнути до об'єктивності, аби не вносити власних упереджень, — але це неможливо. Якщо ти присутній, ти привносиш те, ким є. Потрібно просто чесно усвідомлювати, що саме ти привносиш.

Сучасні теорії пізнання нині вказують на те, що насправді немає способу відділити себе від об'єкта. Об'єкт, що сприймається, зазнає впливу з боку того, хто його спостерігає. Це новий підхід у точних науках, який бере до уваги той факт, що об'єкт має суб'єкт. Досконала об'єктивність — це міф.

Отже, у «Листах Крутения» Льюїс казав: «Все, що є правдивим у «Листах Крутения», є результатом здатності бачити власне серце. Я можу бачити зло в ньому і те, з чим борюся, і цього достатньо, щоб мене навчити». Саме так писали і Отці — зі свого досвіду.

Інакше я не можу пояснити, чому він виявився таким православним. Він дуже вірний біблійному свідченню. У нього були серйозні проблеми з протестантськими ідеями, наприклад із кальвіністським розумінням гріховності людини, — адже в Писанні так багато говориться про відповідальність людини. Якщо людина цілковито зіпсована, як вона взагалі може нести відповідальність? Отже, з позиції Писання, вражає те, наскільки Льюїс здатен утримувати, здавалося б, суперечливі речі в рівновазі.

* * *

Тонкий лід, «Припущення» і зерна Божественного Прагнення

ДДЕ: А що ви вважаєте слабкими місцями у Льюїса?

ГМ: Льюїс був, по суті, богословом досвіду, а не інтелектуальним чи спекулятивним богословом. Проблеми виникають, коли він вдається до спекуляцій. Особливо на Заході відхилення від Передання нерідко виникало саме завдяки цьому спекулятивному, інтелектуальному підходу до християнства і Писання, а не у зв'язку з реальними проблемами — саме так, як це робили Отці Церкви на Соборах.

При цьому я відчуваю, що Льюїс не займався спекуляціями заради самих спекуляцій. Він не брав на себе місію писати богослов'я — можливості приходили до нього самі. Люди просили його писати статті, виступати з радіобесідами тощо. Він вважав, що може запропонувати допомогу у тому, щоб зробити християнство реальним варіантом для сучасного скептика. Коли він і вдається до спекуляцій, це завжди з бажання запропонувати апологію та заохотити певний «агностицизм» у науковців та атеїстів щодо їхнього власного невір'я, аби можна було поставити під сумнів підстави цього

невір'я. Але, не маючи формального підґрунтя в Православ'ї та Отцях Церкви, він часом опиняється на тонкому льоду.

Найбільш очевидний приклад цього — « Проблема страждання», де він намагається розібратися з одним із найсерйозніших сучасних заперечень проти християнства: «Як всемогутній і всеблагий Бог міг допустити страждання своготворіння?» Розгляд проблеми страждання не був чимось унікальним для Льюїса. Його та загальнохристиянська відповідь полягає в тому, що зрештою біль і можливість болю в упалому світі (світі після гріхопадіння) є необхідними через існування людської свободи. Він навіть доходить до того, що наводить яскраві приклади світу, в якому не було б місця людській свободі заради уникнення болю, і показує, наскільки це було б проблематичним на духовному рівні.

В особливо проблематичному розділі «Проблема страждань» Льюїс міркує про природу тваринного болю: «Оскільки ми знаємо, що хижацтво існувало до людей і, очевидно, є відпаданням від ідеалу, мусило існувати зло до Адама, і, можливо, ми можемо припустити певне відпадання тварин». Це цілком прийнятна ідея, якщо ви погоджуєтесь з еволюційною космологією, — але інакше вона породжує безліч інших питань. Відверто кажучи, Павлове і біблійне розуміння гріхопадіння людини полягає в тому, що через гріхопадіння людини впала вся природа.

Що реально означає це для Льюїса? Якщо наприкінці свого життя він вважав цей уривок проблематичним, здавалося б розумним, що він зробив би редакцію, але, можливо, він вважав, що оскільки подав це як спекуляцію, повертатися до цього немає потреби.

Це одна з тих ділянок, в яких я досі намагаюся зрозуміти Льюїса: його погляди на еволюцію. Я розмовляв з кількома людьми, які вивчали Льюїса довше за мене, і вони в основному погоджуються, що він був *«теїстичним еволюціоністом»*, тобто приймав основний дарвіністський погляд, але під керівництвом розумного творця; що еволюція — це Божий спосіб творення світу.

На цю тему між ним і доктором Джоадом, завідувачем кафедри філософії Бірбекського коледжу Лондонського університету, виникла дискусія. Доктор Джоад був агностиком на порозі навернення і відповів: «Я ціную те, що ви робите, але образ мавпи, якого спокушає сатана, для мене дещо завищений». Льюїс вибачився і сказав, що не цей образ він хотів передати, і що відпадання тварин, імовірно, мало б іншу форму. Отже, він загруз у дуже каламутних водах, виходячи з цього припущення. Ситуацію ускладнює ще й те, що в інших місцях він прямо відкидає еволюцію.

ДДЕ: Він відкидає її навіть як доповнення до теїстичного творіння?

ГМ: Він говорить про «дух еволюції», що існував ще до Дарвіна, і згадує два до-дарвінівських літературних вирази еволюційного світогляду: «Кільце Нібелунгів» і «Гіперіон» Кітса. Льюїс стверджував, що Дарвін жив в епоху, коли ця ідея витала в повітрі, і оскільки він шукав доказів для її підтвердження, не дивно, що знайшов їх.

Говорячи про привабливість еволюції, Льюїс сказав: «Міфологія еволюції дуже потужна. Вона завжди захоплювала мене і відгукувалася в моїх глибинах, і продовжує так робити. Вона приваблює кожну частину мене, за винятком мого розуму, і тому я більше в неї не вірю».

ДДЕ: Чи виявили ви інші проблемні місця?

ГМ: Серед інших проблем є кілька пунктів, на які вказував єпископ Калліст Вер (який загалом дуже схвально ставиться до Льюїса), зокрема відсутність тринітарного богослов'я в «Хроніках Нарнії». Насправді Льюїс взагалі не надто багато говорить про Святу Трійцю чи про Святого Духа в жодному зі своїх творів. Він дотримується вчення про Трійцю, як і будь-який традиційний англіканин, але це не відбилося на його творач.

Якщо подивитися на святих Отців першого і другого століть, у них не було розробленого богослов'я Святого Духа. Вони мали живий досвід Святого Духа у своєму житті, але не писали про Нього, і це було прояснено лише в четвертому столітті, коли почали виникати єресі щодо природи Ісуса Христа і Святого Духа.

Немає сумніву, що він визнавав Святу Трійцю. Занепокоєння єпископа Калліста полягало в тому, що якщо «Хроніки Нарнії» мали бути християнською алегорією, то в них не було тринітарного виміру. Одна відповідь на це — Льюїс говорив про «Хроніки» не як про алегорію, а радше як про «припущення»...

Він написав «Лева, Білу Відьму і Шафу» для своєї похресниці Люсі Барфілд, а решта «Хронік Нарнії» з'явилася якось сама собою. Його дитяча белетристика виросла з любові до оповіді, і, мабуть, було неминуче, що такий відданий християнин і обдарований письменник включить до неї велику кількість християнських образів і міфів. Я не думаю, що він писав книги як навмисний дидактичний засіб, але, зважаючи на те, ким він був — апологетом, християнином, учителем, — мабуть, це неминуче мало проявитися саме так.

Упродовж усіх «Хронік», і особливо в «Останній битві», Льюїс засіває в серцях читачів зерна Божественного Прагнення, аби пробудити бажання пережити власне воскресіння. Саме тут він найближчий до Православ'я. Він розуміє, що люди навертаються зрештою через серце, і що якщо зерно падає на добрий ґрунт, благодать його виплекає.

ДДЕ: Читаючи есеї Льюїса, розумієш, що він писав для дуже широкої аудиторії: студентів, науковців, духовенства, сільських парафіян, молодих солдатів, а також мільйонів слухачів його радіобесід.

ГМ: Так, і через це його звинувачували в антиінтелектуалізмі. Існує книга «К. С. Льюїс і пошук раціональної релігії», написана Джоном Берверслюйсом, професором філософії Університету Індіани, який намагається спростувати аргументи Льюїса з філософської, логічної точки зору. Його головна теза полягає в тому, що Льюїс був нечесним, бо для нього головним було те, щоб люди навернулися до християнства. Оскільки Льюїс уже вірив у християнство, для нього зрештою не мало значення, чи є його аргументи логічно обґрунтованими; головне — що вони спрацьовують, що вони є ефективними. Але, можливо, це проблема самого Берверслюйса. Із книги він, мабуть, атеїст, а його релігія — логіка.

Згадую про це тому, що Льюїс намагався надати інтелектуальні аргументи як для університетського вченого, так і для простої людини, бо проста людина теж піддалася сучасному атеїстичному мисленню, яке, як стверджував Льюїс, є по суті упередженням. Льюїс був обдарованим ритором: його праці часто дуже переконливі.

Льюїс і Православ'я

ДДЕ: Повертаючись до аспектів творчості Льюїса, що є проблематичними для православних: чи заперечував він православне та католицьке шанування Богородиці і святих, чи просто не обговорював це як частину своєї позиції «просто християнства»? У своїх творах він вшановує їхні історичні ролі, але, здається, зупиняється на цьому.

ГМ: Він би сказав: «Я не вважаю своїм завданням зцілення поділів Церкви, хоча це дуже важливо». Саме тому він не торкався дискусійних питань і певних аспектів Писання. Він знав, де його сильні сторони як християнського апологета і як їх найкраще використовувати. Його ідея «просто християнства» полягала в тому, що існує основа християнства, яку приймають усі християни. Звісно, як сказав один із його студентів-католиків, «просто християнство» для Льюїса як протестанта — одна річ, але для римокатолика (і ми б сказали, для православного) «просто християнство» — це дещо інше. Воно неодмінно включає активне шанування Богородиці і святих.

В тому ж ключі ще одна відмінність між Льюїсом і Православ'ям полягає в тому, що православні мають значно чіткіше розуміння значення Богослужіння для життя Церкви, ніж Льюїс. Льюїс, безумовно, вірив у духовну реальність таїнств і часто відвідував богослужіння, але його ставлення до англіканських служб виглядало певною мірою двозначним. Він дуже чітко дає зрозуміти, що не любив англіканський церковний спів. Проте він вважав, що людям важливо разом молитися; він був слухняний церковній традиції і вірний своєму обов'язку як християнин. Льюїса іноді важко зрозуміти однозначно — у його думках є стільки різноспрямованих аспектів, що нелегко точно визначити, де він стояв у деяких питаннях. Але що можна сказати з певністю, так це те, що він мав дуже регулярний щоденний розпорядок, майже монастирський за ритмом: о 8-й ранку він читав ранкові молитви, о 9-й, як правило, ходив до церкви на утренью, а по неділях також відвідував Літургію.

Він також висловлював думки про Богослужіння, з якими православні могли б погодитися. Одна з них — у його останній книзі «Листи до Малькольма, переважно про молитву», коли в час наростаючих англіканських літургічних реформ він писав про свою неприязнь до постійних дрібних змін у богослужінні. Під час служби він думав: «Що змінилося цього тижня, що зараз зробить священик?» Літургічне оновлення — це те, через що проходили багато західних церков, але воно не торкнулося Православ'я. Льюїс вважав, що ідеальний стан — коли богослужіння залишається незмінним, і ти стаєш настільки знайомим з ним, що просто молишся крізь нього. Це свята структура, через яку діє Святий Дух, і він це визнавав.

ДДЕ: Чи стикався він із православним богослужінням?

ГМ: Знову-таки, у «Листах до Малкольма» Льюїс згадує свій досвід на православній Літургії: «Що мені найбільше сподобалося на грецькій православній Літургії, яку я якось відвідав, — це те, що, здавалося, для парафіян не було визначеної форми поведінки. Одні стояли, інші стояли навколішки, хтось сидів, хтось ходив; один повзав по підлозі, як гусінь. І краса цього полягала в тому, що ніхто не звертав найменшої уваги на те, що робить інший».²

Крім того, до 1950-х років існувала велика надія на примирення між англіканами і православними. Переговори з англіканами зайшли досить далеко. Ми знаємо, що Льюїс провів принаймні одну лекцію для православної групи, спонсорованої «Соборністю». На жаль, ця лекція була втрачена і жодного запису її не збереглося. Вона називалася приблизно так «Ікона, іграшка і солдат».

Я також підозрюю, що Льюїс вважав, що міжцерковні відносини — не його сфера. Представники його власної церкви займалися цим, і він вважав, що це їхня роль. Він завжди відчував себе дещо непідготовленим до тієї апологетичної діяльності, якою займався, але водночас Бог надавав йому ці можливості.

ДДЕ: Наскільки він був знайомий із Отцями Церкви?

ГМ: Ми знаємо, що він читав твір святого Атанасія «Про Боготілення». Він посилається на святого Григорія Великого, Орігена, святого Іринія і святого Іоана Золотоустого (хоча через німецького коментатора). Він мав велику повагу до Отців і гостре відчуття Передання, але не вважав себе богословом, тому не витрачав часу на поглиблення своїх знань у цій царині. Він мав дуже багато професійних і побутових обов'язків і дуже мало «вільного часу», щоб займатися тим інтенсивним вивченням, якого це вимагало б.

ДДЕ: Яке значення Льюїс має для православного читача? Цілком природно, що його читали західні християни, але є й зростаючий інтерес до нього в Греції та Східній Європі.

ГМ: Нещодавно я розмовляв із молодим американцем грецького походження, який каже, що завдяки Льюїсу зберіг свою православну віру — саме тому, що Льюїс у ролі апологета розбирався з сучасною критикою на адресу християнства. Для деяких православних він дуже, дуже цінний. Оскільки він обережно уникає просування своєї належності до Англіканської Спільноти, його творами можна скористатися легше, ніж творами інших письменників. Мабуть, його найзначніший внесок — це взаємодія із сучасними західними проблемами, які ми, православні, ще недостатньо розглянули.

* * *

Християнство і культура

Після Реформації на Заході дедалі більше акцентувалося на інтелекті, посилювалося відступлення від церковного Передання і авторитету Писання, і під виглядом християнства проникали дивні ідеї. У своєму есе «Християнство і культура» Льюїс критикує змішування естетичного з духовним, яке, за його твердженням, почалося в дев'ятнадцятому столітті в англійській мові з використанням Метью Арнольдом слова «spiritual» у значенні німецького слова *geistlich*. Коли Арнольд вживав слово «spiritual» стосовно мистецтва, він витіснив традиційне розуміння людської духовності. Сутність людини вже не мусила бути пов'язана з релігією; тепер її можна було приписати її «творчим силам» — мистецтву, естетиці та вищим почуттям.

Думка Льюїса полягала в тому, що естет, культурно витончена людина, насправді не є більш релігійною, ніж водій вантажівки. Обидва роблять свою роботу. Якщо вони роблять її добре, це угодню Господу, бо робиться для Нього, у спосіб, який Йому до вподоби. Їхня духовність пов'язана з релігійною практикою, а не з естетичними чи культурними цінностями. Вища культура має привабливість. Ще студентом Вітонського коледжу я пам'ятаю, як підпав під ідею, що художні та культурні заняття є якимось чином духовними за своєю природою.

У листі до свого друга Артура Гривза від 15 червня 1920 року Льюїс писав:³

«Ми читаємо про духовні зусилля, і наша уява змушує нас вірити, що, насолоджуючись ідеєю їхнього здійснення, ми їх уже здійснили. Я

жахаюся, бачачи, яка велика частина тих змін, які я, здавалося б, пережив нещодавно, була лише уявною. Реальна робота, здається, ще попереду. Так фатально легко переплутати естетичне сприйняття духовного життя із самим цим життям — мріяти, що ти прокинувся, вмився і одягнувся, а потім виявити себе все ще в ліжку».

Льюїс дуже добре усвідомлював силу уяви і здатність людини обманювати саму себе, і він завжди з підозрою ставився до цього одухотворення інтелекту і творчості. Він розумів, що справжня духовна віра, справжнє зростання — це щось значно відчутніше і реальніше. Ти не читаєш книжку про подолання гніву, а потім складаєш теоретичний іспит. Ти над цим працюєш. Це — процес.

Відгомін цього є і в «Листах Крутеня». Дядько-демон каже своєму племіннику-учню приблизно так: «Зосередь увагу свого підопічного на тих піднесених цінностях добра і миру. Змусь його плакати над людиною, загиблою на війні, а потім нехай він відвернеться і розіб'є голову своєму сусідові. Коли справа доходить до конкретики — того, що могло б поліпшити його стосунки із сусідом, — нехай він зосереджується на цих інших ідеях».

ДДЕ: *Льюїс помер у 1963 році. Якби він прожив ще кілька десятиліть, як, на вашу думку, він відреагував би на зміни в Англіканській Церкві?*

ГМ: Я не певен, що він міг би залишитися там, де був, зважаючи на те, що сталося в Англіканській Церкві. Один цікавий приклад його традиційних поглядів — коли у 1944 році в Гонконгу перша жінка була рукоположена в сан священика в Англіканській Спільноті. Льюїс написав Дороті Сейєрс з проханням написати про це до газети, бо сам не відчував, що зможе зробити це так само переконливо, оскільки він — чоловік. Дороті Сейєрс відповіла, що не вважає це богословською проблемою, і так і не написала листа. Льюїс, однак, зрештою написав на цю тему, і це свідчить про його занепокоєння тим, куди рухаються справи.

ДДЕ: *Він має цікаві думки про чоловіків, жінок і стосунки загалом. Наприклад, в одному зі своїх есе чи листів він говорить про плутанину між статями, що виникає через слово «безкорисливий». Чоловіки, каже він, найчастіше вживають «безкорисливий» у значенні «не бути тягарем для інших», тоді як жінки вкладають у нього значення «іти назустріч кому-небудь, робити щось для когось».*

Для мене один із його найцікавіших уривків про стосунки знаходиться — у «Мерзенній силі». Джейн Стаддок, одна з головних героїнь, — сучасна агностичка, аспірантка, нещасливо одружена з Марком, честолюбним молодим університетським викладачем. Тут вона розмовляє з Ренсомом, директором невеликого Christian fellowship (християнському братстві), до якого вона потрапляє:

«Гадаю, наш шлюб був просто помилкою». Директор промовчав. «Що б ви, що б люди, про яких ви говорите, сказали про такий випадок?» «Я скажу вам, якщо ви справді хочете знати», — відповів Директор. «Будь ласка», — неохоче мовила Джейн. «Вони б сказали», — відповів він, — «що ви зазнаєте невдачі в послуху не через брак любові, а втратили любов тому, що ніколи не намагалися бути слухняною». Щось у Джейн, що зазвичай реагувало б на таке зауваження гнівом або сміхом, відступило кудись далеко... «Я думала, що любов означає рівність», — сказала вона, — і вільну дружбу». «А, рівність, — сказав Директор, — про це нам треба поговорити іншим разом. Так, усі ми маємо бути захищені рівними

правами один від одного — через нашу гріховність, — так само, як нам усім треба носити одяг з тієї самої причини... Рівність — це не найглибше, розумієте». «Я завжди думала, що саме вона є найглибшим, — я думала, що саме в душах люди рівні». «Ви помилялися», — серйозно сказав він. «Це останнє місце, де вони рівні. Рівність перед законом, рівність доходів — це все добре. Рівність охороняє життя, але не творить його. Це — ліки, а не їжа».

4

ГМ: Так, кожному дана своя рівність, але досконала природна рівність існує лише там, де є досконала любов. Рівність у цьому світі — один із законів, що утримує нас від того, щоб поглинати одне одного.

ДДЕ: *Ще одна цікава думка, і це відлуння святого Павла, полягає в тому, що підкорення в шлюбі — лише невеличке земне відображення значно глибшого особистого самозречення, якого вимагає віра.*

ГМ: Так, і Льюїс також натякає на ідею нашої приналежності до «синів Адама і дочок Єви»: якщо зайти достатньо далеко в глибину, ми виростаємо з одного кореня. Як і більшість сучасних людей, Джейн і Марк не мають жодного відчуття цього.

У «Мерзенній силі» Льюїс зображує природу, нездоланну природу, у християнському контексті. Сучасний світ особливо намагався втиснути світ у рамки категорій, і ми задихаємося. Люди відчувають себе в пастці: Бог не існує або, якщо існує, Він — мов робот, або ми — мов роботи; ми в пастці матриці. Але зображення Льюїсом християнського Мерліна, пробудженого для останньої битви проти сил зла, дуже привабливе, бо він якимось чином є тією середньовічною нефрагментованою людиною з недоторканими природними здібностями. Мерлін не зображується святим, але його невинність не була остаточно втрачена. Він зображений як християнин, який у свій час свідомо брав участь у природі. Усі ми мали в житті якісь моменти, коли відчували єдність із навколишньою природою, але та постійна, безперервна, цілісна людяність — це чудовий образ.

Багато православних відчувають близькість до Льюїса тому, що він схожий на людину до-модерного часу. Він ідентифікував себе як «старого західного чоловіка» і намагався повернутися до світогляду до-Просвітницького людства. Він був великим критиком Просвітництва та Ренесансу і ототожнював себе зі середньовічним світом, що ще дуже близький до Православ'я. З Просвітництвом, однак, об'єктивність стала абсолютом. Отець Софроній Сахаров говорив, що немає нічого більш негативного, ніж розуміння Істини як «Що». Істина ніколи не є «Що», Істина завжди є «Хто». Якщо це те, чого ти можеш торкнутися й оцінити, то лише тому, що воно мертво. Об'єктивна істина мертва, тоді як суб'єктивна істина — це те, з чим ти перебуваєш у стосунках.

Хоча сучасні греки і східні європейці, можливо, не ставляться до творіння так, як їхнє богослов'я їх вчить, по-богословськи в Православ'ї є місце для відповідального ставлення до творіння, тоді як на Заході ми нерідко виробляли антагонізм до творіння. Людина проти природи, розум проти віри. Греція не пройшла ні Реформації, ні Просвітництва. Там не спалювали вчених за те, що вони нібито суперечать християнському світогляду. У творах Льюїса такі вигадані персонажі, як охристиянізований Мерлін, використовуються, аби втілити той більш ранній і цілісний світогляд.

ДДЕ: Наскільки я пам'ятаю, він вважав суспільну дію невід'ємною частиною відповіді християнина на благо створеного світу. Наприклад, екологія була не лише заради природи — це було вшанування всього Божого задуму творіння.

ГМ: Безумовно. Насправді в богослов'ї та підході Льюїса до християнства є аспекти, що відлунують православне розуміння творіння, яке рідко зустрічається на Заході. Зокрема, у своїй відомій проповіді «Тягар слави» Льюїс фактично говорить про присутність Божих енергій, що діють крізь творіння:

*Ми покликані пройти крізь Природу, за її межі, у те сяйво, яке вона відображає мінливо. І там, за Природою, ми їстимемо від дерева Життя. Нині, якщо ми відроджені в Христі, дух у нас живе безпосередньо від Бога; але розум, і тим більше тіло, отримують від Нього життя через тисячу посередників — через наших предків, через нашу їжу, через першоелементи. Ледь відчутні, далекі наслідки тих енергій, які Господь Своїм творчим натхненням вклав у матерію, коли творив світи, — ось що ми нині називаємо тілесними насолодами; і навіть у цьому відфільтрованому вигляді вони перевершують те, з чим ми здатні впоратися. Яким же було б відчутти в самому джерелі той потік, навіть нижні води якого виявляються настільки п'янкими? Але я вірю, що саме це і стоїть перед нами. Вся людина повинна пити радість із джерела радості. Як сказав Святий Августин, захоплення спасенної душі «виліється» у прославлене тіло. У світлі наших нинішніх спеціалізованих і викривлених пожадань ми не можемо уявити собі цей *torrens voluptatis*, і я найсерйозніше застерігаю всіх від таких спроб.*

Знову ж таки, слід підкреслити, що богослов'я Льюїса перебуває на рівні «внутрішнього відчуття», інтуїтивного відчуття істини. Його богословська мова в кращому разі неточна і, безумовно, не дає адекватного богословського розуміння творіння, яке можна знайти в патристичній космології.

* * *

Художні твори Льюїса

ДДЕ: Чи можемо ми тепер поговорити про художні твори Льюїса: «Хроніки Нарнії»; його космічну трилогію — «За межі мовчазної планети», «Переландра» і «Мерзенна сила»; а також «Поки ми маємо облич»?

ГМ: Я вважаю, що значній частині його белетристики бракує багатства деталей, характерного для творів Дж. Р. Р. Толкіна. Томи, що складають «Хроніки Нарнії», невеликі і насправді недостатні для повноцінного розкриття Нарнії. Проте він розповідає дуже захоплюючу історію, і, звісно, перша книга — «Лев, Біла Відьма і Шафа» — насичена християнською алегорією (хоча він сам стверджував, що це зовсім не християнська алегорія!). «Поки ми не знайдемо облич» — мабуть, його найзріліший роман, і саме він найбільше приваблює мене перечитуванням. Це переповідання міфу про Купідона і Психею, і в ньому Льюїс розкриває прихованість, таємничість і суверенність Бога. Мабуть, це його найглибша белетристика.

ДДЕ: Важко думати про його белетристику, не думаючи при цьому про «Володаря перснів» Толкіна. Льюїс і Толкін були не лише друзями, але й читали одне одному вголос уривки зі своїх незавершених творів, і католик Толкін допоміг Льюїсу повернутися до християнства. І все ж сучасний роман — це літературна форма, що існує

лише кілька століть. Як ви бачите місце белетристики у православному світогляді, і творів Льюїса зокрема?

ГМ: Думаю, що з православної точки зору можна стверджувати, що найвеличнішими романістами були реалісти, і зокрема Федір Достоєвський і грек Александрос Пападіамандіс. Обидва були реалістами і відмовлялися від романтизації; вони писали про світ реальний, світ радості і трагедії. Вони не романтизували Церкву, не спрощували питань. Вони намагалися дати точну картину добра і зла. Завдяки цьому істина просвічує крізь їхні твори значно глибше і красивіше.

Стосовно фантастичної літератури Толкіна і Льюїса: православна людина могла б сказати, що вона менш ідеальна як художня форма — так само, як західні релігійні картини, хоч і є художніми шедеврами, є менш ідеальними на духовному рівні порівняно з іконами. Водночас картина Христа епохи Ренесансу є значно більш повчальною, ніж огидні релігійні твори деяких сучасних художників.

Насправді між Толкіном і Льюїсом існує суттєва різниця у ставленні до фантастики. Їх зобразили одним пензлем, але Толкін вважав «Хроніки Нарнії» надто алегоричними. Заперечення Толкіна проти алегорії полягало в тому, що якщо ти вкладаєш у розповідь свідомий сенс, цей сенс обмежений розумінням автора. Це руйнує твір як мистецтво і заважає Богу говорити до людей через розповідь.

Але де Толкін справді відрізняється від Льюїса — так це у відчутті Божественного натхнення в творчій роботі. Він вважав, що в «Хроніках» є надто багато раціональності, надто багато самого Льюїса, і це руйнує щось важливе. Звісно, це не чорно-біла картина. Він підтримував багато з того, що робив Льюїс, а Льюїс, своєю чергою, говорить про Боже натхнення в мистецтві, але не так прямо.

Льюїс вважав, що праця художника і прибиральниці рівні перед Богом, якщо обидві виконуються для Нього, і що в певному сенсі культура потрібна лише тим, хто недостатньо простий. Є значно швидший, безпечніший і надійніший шлях до Христа, яким протягом поколінь ішли багато побожних душ, — і це шлях простої віри. Мистецтво і культура — підпори, що потрібні витонченим людям, щоб дійти до тієї точки, з якої прості душі вже починають, — а це точка віри в Христа.

ДДЕ: Але Льюїс першим визнав би, що ми — не просто одухотворені істоти, і якщо ми не можемо наповнювати свої чуття прекрасним, ми наповнимо їх потворним. Якщо ми не культивуємо красу, навіть на природному рівні, ми опускаємося до чогось меншого. Я підозрюю, що духовно зріла людина могла б цінувати мистецтво, музику і літературу навіть глибше за пересічну, але не намагалася б використовувати їх як духовну їжу.

ГМ: Звісно, і у нас може скластися хибне враження про святих із агіографічної літератури. Ми можемо помилково вважати, що вони всі приблизно однакові й дуже відрізняються від нас. У життях сучасних духовних отців Греції ми бачимо, наскільки кожен із них був неповторним і яким людяним. Наприклад, у старшому віці отець Порфирій Афінський почав брати уроки гри на піаніно — просто тому, що любив музику.

Але для Льюїса найціннішим було посіяти ці зерна християнської міфології, які врешті могли б принести плід. Він хотів, щоб люди дивилися крізь образ, який він намагався створити, на прообраз. Крім того, він цікавився своєю белетристикою як розповіддю і хотів, щоб люди сприймали її так, як сприймають діти.

ДДЕ: Деякі Отці Церкви пишуть про невикористання уяви — особливо під час молитви чи спогляданні. Як це можна аплікувати до літератури у жанрі фентезі?

ГМ: Як і Льюїс, Отці Церкви не романтизують уяву людини. У своєму «Точному викладі православної віри» святий Іоан Дамаскін описує уяву, не засуджуючи і не хвалячи її. Він каже, що уява — це здатність нерозумної частини душі, яка приводиться в дію через органи чуттів.

Хоча Отці вважають уяву важливою складовою людської природи, вони також кажуть, що лукавий може використовувати її для плутанини та введення в оману. Хоча їхнє головне занепокоєння стосується небезпеки уяви в молитві, це можна застосувати і до читання фантастичної літератури. Християнам потрібно відділяти пшеницю від половини, розглядати прочитане у світлі вчення Церкви.

У своєму есе для юнаків про те, яку користь вони можуть отримати від поганської літератури, святий Василій Великий пояснює її корисність для душі: «...Оскільки через чесноту ми маємо вступити в це наше життя, і оскільки багато чого сказано на похвалу чесноти поетами, багато — істориками і ще більше — філософами, ми маємо особливо звертатися до такої літератури». Потім він радить, яких істориків і поетів читати. Він не просто каже: «Все це прекрасно». Одні речі кращі за інші. Звісно, це дещо інший випадок, бо святий Василій мав на увазі до-християнський світ.

ДДЕ: На відміну від християнського суспільства, що заново винаходить язичництво?

ГМ: Так, вони ще мали велику благодать завдяки пошуку Бога, і їхня поганська література була ще невинною, частиною пошуку Бога. На відміну від класичної літератури, більшість сучасної літератури не має підґрунтя чесноти. Знання того, що Льюїс був реалістом у духовному житті, підтверджує для мене цінність його літератури. Хоча він творчий і дає волю своїй уяві, він не романтизує уяву. Як і Отці, він вважав, що уява не є духовною здатністю. Його література є по суті дидактичною; він намагається навчати, хоча сам він не формулював би це саме так.

ДДЕ: Якщо ти вкладаєш у щось сенс, ти маєш сподіватися, що люди його вловлять.

ГМ: Він дійсно хотів, щоб його твори мали сенс, але він хотів, щоб люди через них приходили до Бога, щоб вони слугували допомогою у переживанні Бога, а не моральною проповіддю. Наприклад, існує очевидна різниця між «Хроніками Нарнії» і «Подорожжю пілігрима». Буньян написав пряму алегорію, де кожен персонаж названий за ім'ям вади або чесноти, яку він уособлює.

ДДЕ: Щойно Льюїс і Толкін стали популярними, з'явилася хвиля фантастичних романів, багато з яких у кількох томах. Часто вони не були цілісними і, на жаль, відходили від доброти і шляхетності Льюїса і Толкіна в більш темну орбіту.

ГМ: Як твори художньої літератури, наукова фантастика Льюїса теж не завжди ціла, вона більше є засобом для його ідей. Тим не менше, можна поставити запитання: «Чи існує таке поняття, як «християнський науково-фантастичний роман», і якщо так, що це означало б?» Я не певен, що Льюїс ставив це питання або що воно його бентежило. Як апологет він відчував (навіть якщо це було певною мірою підсвідомо), що якщо такі твори, як «Війна світів», є популярними, наукова фантастика може бути способом досягти людей. «Якщо вони вже читають це, як мені потрапити в їхній світ і відповісти на ці ідеї?» Я цілком впевнений, що він не формулював би це саме так, і маю зазначити, що його ставлення і підхід були значно більш нюансованими, ніж я представив. Проте, думаю, що загалом це, безумовно, було фактором у белетристиці Льюїса — знову ж

таки, свідомо або підсвідомо. Добрий приклад апологетичного використання Льюїсом наукової фантастики — у «За межі мовчазної планети», коли він відправляє свого персонажа Ренсома на Малакандру (Марс) у ракеті. Ренсом вражений тим, що переживає в космосі.

ДДЕ: Це само по собі вже величезне відхилення від іншої наукової фантастики. Льюїс бачив небеса сповненими світла і ангельських істот, на противагу звичному темному, порожньому або ворожому космосу.

ГМ: Так. Дуже цікаво, що він використовував відкритий космос як апологетичний засіб для боротьби з сучасною атеїстичною космологією, щоб говорити про присутність Бога в усьому творінні. Він хотів спростувати сучасні упередження, створені наукою і популярною літературою. Він також має чудовий уривок, де говорить про жахливі форми життя на інших планетах, придумані письменниками-фантастами:

«Його розум, як і розуми багатьох людей його покоління, рясно населяли страховиська. Він читав Г. Дж. Уеллса та інших. Його всесвіт населяли жахи, з якими навряд чи могли зрівнятися давні та середньовічні міфології. Жодна комахоподібна, хробаковидна чи ракоподібна Мерзота, жодні сликаючі щупальця, скриплові крила, слизькі кільця, завивальні щупальці, жодне потворне поєднання понадлюдського інтелекту й ненаситної жорстокості не здавалися йому на чужому світі нічим неймовірним».

Коли Ренсом прибуває на Марс, він зустрічає істот, яких виявляє дуже прекрасними, щойно долає упередження власної культури.

ДДЕ: Вони не лише прекрасні, але й підкорені Богу. Льюїс також використовує космічну трилогію, щоб застерегти читачів від небезпеки прогресуючої аморальності через зловживання освітою і технологіями. Він був одним із перших християнських письменників, хто взявся за цю тему, що тепер стала дуже поширеною.

* * *

Магія і уява в дитячій літературі

ГМ: Зло, здається, стає нині потужнішим і поширюється швидко завдяки таким технологіям, як Інтернет. Чим більше люди мають доступу, тим більше ймовірність, що вони зловживатимуть ним. Нещодавно я натрапив на розділ на Yahoo!, де можна подивитися, які теми найбільше шукають в конкретний день. В одному з рейтингів, що стосувався пошуку дітей віком від 12 до 18 років, 12-м за популярністю предметом пошуку був сатанізм.

ДДЕ: Молоді люди прагнуть інтенсивних переживань, але без зразків шляхетності і героїзму вони шукають щось інше, у що можна поринути.

ГМ: Так, і це може стати проблемою для широкого загалу — зокрема через такі книги, як серія про Гаррі Поттера. Для православної сім'ї, яка свідомо намагається жити як християни: якщо їхня дитина читає Гаррі Поттера, вона, мабуть, не піде шукати школи чаклунів, щоб навчитися накладати заклинання, але поза цим контекстом це може бути дуже проблематичним.

ДДЕ: Хоча існує багато рецензій, що порівнюють Гаррі Поттера з Льюїсом і Толкіном, я вважаю, що між ними різниця.

ГМ: Так, насправді є кілька православних авторів, які намагаються виправдати використання Роулінг магії, обговорюючи різницю між заклинальною та закликальною магією.

ДДЕ: Але будь-яка форма чаклунства заборонена для християн.

ГМ: Так, і для тих, хто виправдовує книги про Поттера як частину традиції, що включає Льюїса і Толкіна, слід зазначити, що існує одна дуже фундаментальна відмінність. Середзем'я Толкіна — це царство, цілковито відокремлене від нашого світу. Воно цілком уявне. У «Нарнії» Льюїса також є тло нашого світу, звідки приходять діти, а потім цілком уявний нарнійський світ, де розгортається більша частина оповіді. У жодному з цих випадків людські персонажі не прославляються через свої магичні здібності — а саме це відбувається з Гаррі Поттером. Гаррі Поттер живе в нашому світі, і навіть Хогвортс теоретично деє в Англії.

Отже, тут є кілька очевидних проблем. По-перше, маємо знайомі декорації нашого власного світу і часу, що додає елемент реалізму у свідомість десятирічної дитини, яка не має духовного підґрунтя; я також вважаю, що є дуже реальна проблема в тому, щоб робити з молодого чарівника героя. Цього не відбувається ні у «Володарі перснів», ні в «Хроніках Нарнії».

ДДЕ: *Що б ви відповіли читачеві, який запитує, у чому різниця між Гендальфом-Чарівником Толкіна і Гаррі Поттером?*

ГМ: Гендальф — із цього цілком іншого царства, до якого у нас немає жодної можливості потрапити, і він не є смертною людиною, на відміну від деяких інших персонажів. У Толкіна немає жодного шансу, щоб дитина подумала: «Це міг би бути я». У книгах Роулінг є дуже чітка проблема, бо значна частина їхньої привабливості — це те, що в нашому світі існують і біла, і чорна магія, і дитина може ними займатися.

ДДЕ: *Крім того, сили Гендальфа застосовуються рідко; він захищає та веде Братство передусім за допомогою свого розуму, знань і досвіду, і, як ви кажете, люди в оповіді ніколи не мають жодних сил, яких вони не мали б у нашому власному світі. Толкін якось сказав: «У «Володарі перснів» конфлікт стосується не так «свободи», хоча вона природно присутня. Він стосується Бога і Його виняткового права на Божє поклоніння».⁵ Це — принципова різниця між самоцентричним світом книг про Поттера і Середзем'ям.*

ГМ: Те саме справедливо і для «Хронік Нарнії». Діти самі не використовують магію, і очевидно, що існує правильний і неправильний спосіб робити речі. В «Останній битві» діти намагаються знову потрапити в Нарнію через чарівну шафу в заміському будинку. Іншими словами, вони намагаються прорватися силою, але безуспішно, і зрештою Аслан сам забезпечує свій шлях. Вони не мають власних сил. Крім того, існує значно більша ментальна дистанція між читачем і Середзем'ям або Нарнією, ніж між читачем і Хогвортсом.

Уся справа з книгами про Гаррі Поттера ускладнюється дезінформацією, що поширюється в християнському середовищі. Деякі православні прийняли за справжню цитату, нібито висловлену Роулінг виданню «The Onion».

ДДЕ: *Сатиричній газеті з Чикаго?*

ГМ: Так, газета складається з пародій і сатири. Статті дуже переконливі, і якби ви не знали, що вся газета — це містифікація, могли б прийняти її за справжню. Там вони

подають її слова приблизно так: «Так, я написала романи про Гаррі Поттера, аби залучити дітей до сатанізму». Мабуть, ця стаття потрапила до Греції і була серйозно сприйнята людьми, які не розуміли характеру цього видання. Це спричинило жаклиний відгук спільноти.

З іншого боку, один православний автор (мабуть) стверджує, що Роулінг використовує багато християнської символіки і просто слідує цій великій традиції християнської міфології. Він також стверджує, що вона — великий християнський письменник, який таємно сіє християнство в серцях мільйонів людей по всьому світу.

ДДЕ: *Що б ви відповіли на це?*

ГМ: Мабуть, першим я б сказав, що сподіваюся, що він правий... але маю сумніви. Я не читав його книгу від початку до кінця, і, мабуть, можливо, що деякі з елементів, які він бачить у Роулінг, там є. Схоже, що він — людина освічена і вдумлива. Але, і мені прикро це говорити, ця ідея видається наївною. Навіть якщо вони там є, переважна більшість читачів не матиме жодного уявлення про те, що ці езотеричні християнські елементи існують. Можливо, автор відповів би, що не має значення, чи усвідомлюєте ви християнські елементи чи ні, що вони проникають підсвідомо.

Як би то не було, якщо ви читаєте «Лева, Білу Відьму і Шафу», християнство очевидне, воно б'є в очі. Коли я читав «Гаррі Поттер і філософський камінь», речі, на які вказує цей автор, зовсім мене не вразили, — а я вивчав богослов'я і літературу чимало часу. Якщо там є християнська образність, вона досить глибоко захована. Справа не в тому, що романи про Гаррі Поттера позбавлені будь-яких якостей. Я б сказав, що одна з головних проблем — їхні позитивні якості завжди, здається, затьмарені браком духовної чіткості: і у Льюїса, і у Толкіна добро і зло чітко окреслені. Я не відчуваю, що Роулінг досягла цього, і це робить її романи потенційно небезпечними. З середньостатистичним читачем залишиться образ героя-чарівника, і майже неминуче, що деяких дітей надихнуть неправильні аспекти книг про Поттера.

ДДЕ: *Одна жінка нещодавно розповіла мені, що в класі її сина у другому класі діти вивчили «заборонене» магичне закляття з книг про Гаррі Поттера, яке «вбиває» суперника миттєво, і проводять перерви, розмахуючи паличками одне на одного і вигукуючи ці слова. І це учні другого класу!*

ГМ: Це свідчить про проблему з логікою тих православних, які відстоюють романи про Гаррі Поттера як духовно повчальні та приховану євангелізацію. Один із їхніх аргументів полягає в тому, що Роулінг використовує в своїх романах велику кількість середньовічної християнської символіки. Але що відбувається, коли ці романи перекладаються на зовсім іншу мову і читаються людьми зовсім іншої культури? Якщо освічені люди, які поділяють із Роулінг однаковий лінгвістичний і культурний контекст, не усвідомлюють її, мабуть, прихованої християнської символіки, як це зрозуміє хтось із зовсім іншого культурного середовища? А якщо вони не розуміють цього, що вони виносять із романів?

ДДЕ: *Гарною протиотрутою до Гаррі Поттера є книги Е. Несбіт початку ХХ століття — вона писала про дітей з нашого світу, яким «бажання» даються через чарівні килими, персні, птахів і звірів, але в кожному випадку радість від отримання магичних бажань нівелюється несподіваними наслідками. Магія некерована, якою вона справді і є, і діти незмінно потрапляють у дуже кумедні та заплутані ситуації, з яких треба докласти чимало зусиль, щоб вибратися. Льюїс якось сказав, що Несбіт — його улюблений дитячий письменник.⁶*

На іншому кінці спектру я нещодавно читала тези під назвою «Країна фей — це пекло» католицького автора Пола Хей, яка об'єднує Толкіна, Льюїса і Роулінг в одну купу й виступає проти всієї фантастичної літератури як непатристичної. Чи маєте ви якісь коментарі щодо цього?

ГМ: Я чув про книгу пані Хей, але насправді не читав її, тому не можу коментувати її конкретно. Моє перше враження, однак, полягає в тому, що вона може плутати зв'язок уяви з молитвою і зв'язок уяви із здобуттям знань. Як я вже сказав, справді Отці нерідко, здається, критикують уяву, але зазвичай не уяву саму по собі, а використання уяви в молитві, яке вони критикують. Як я вже згадував, у своєму «Точному викладі православної віри» святий Іоан Дамаскін дає дуже об'єктивне визначення уяви: «Уява — це здатність нерозумної частини душі. Вона приводиться в дію через органи чуттів, і про неї кажуть «відчуття»».

А в «Природничих і богословських розділах» святого Григорія Палами він пояснює одну з природних функцій уяви: «Коли розум возсідає на уявній здатності душі і тим самим стає пов'язаним з чуттями, він породжує складену форму знання». Святий Григорій пояснює, що уява насправді є важливим аспектом того, як люди здобувають знання. Ми використовуємо нашу уяву щоразу, коли сприймаємо і тлумачимо все, з чим стикаємось. Христос використовував притчі для навчання, і багато Отців (зокрема святий Василій і святий Амвросій) посилаються на фантастичну літературу язичників як потенційно корисну в освіті.

Водночас немає сумніву, що фантастична література може бути небезпечною — так само, як усі хороші речі, використані неналежним чином, можуть бути небезпечними. Я, безумовно, не хотів би ставити Льюїса і Толкіна в один ряд з Роулінг, і, як я вже казав, між самими Льюїсом і Толкіним є суттєві відмінності у розумінні уяви і фантастичної літератури.

Здається, що деякі люди нападають на Льюїса і Толкіна, тому що вважають їхні твори спробами створити «Християнське Мистецтво». Але що відбувається, якщо ми судимо не про те, чи є їхнє мистецтво «християнським», а про те, чи є воно «добрим» (прекрасним, повчальним тощо) чи поганим (потворним, гедоністичним, нігілістичним)? Це той критерій, який святий Павло просить нас застосовувати, коли говорить нам зосереджуватися на тому, що є добрим, прекрасним і шляхетним. Мистецтво є засобом вираження істини, але не є самою істиною. Навіть ікони — лише вікна на небо; вони не саме небо. Багато сучасних жителів Заходу надають мистецтву і культурі духовний вимір, якого ті не заслуговують. Льюїс обговорює це і виступає проти цього. Мистецтво — це не те саме, що молитва, і ми не повинні судити про нього за тими самими критеріями.

ДДЕ: *Що ви думаєте про фільм «Хроніки Нарнії» як про художнє втілення Льюїсових ідей?*

ГМ: Мені сподобалося, хоча я міг би обійтися без «голлівудизації» фільму. Деякі сцени були переписані і змінені, щоб підсилити дію і напругу — особливо сцена з вовками біля водоспаду, де Пітер встромляє свій меч у лід і діти відпливають на ньому, неначе на серфборді. Проте були одна-дві зміни, які насправді додали більше християнського змісту до розповіді, і я був цьому радий.

Важливо те, що відчуття міфу, істини — там є. Православні християни отримали б від нього значно більше в цьому відношенні, адже на інтелектуальному рівні більшість людей не подумає: «Аслан запитує дітей, чому вони так зробили, бо хоче спонукати їх

до покаяння», але вони можуть отримати загальне враження про Аслана, про прагнення воскресіння, бажання добра над злом і відчуття того, що моральний вибір має бути зроблений. Це ті речі, які Льюїс вважав важливими і які він хотів, щоб люди виносили з його оповідей.

ДДЕ: *І нарешті, як би ви підсумували Льюїса?*

ГМ: Думаю, що Льюїс може нас багато чого навчити про те, як жити і боротися як християни в сучасному світі. Його чесність як ученого, відданість молитовному життю і вивченню Писання, а також його здатність поєднувати ці два начала — духовне і мирське — це якості, які ми можемо наслідувати. Зрештою, однак, доброта дерева пізнається по його плодах. Спадщина Льюїса живе не лише в серцях і думках мільйонів православних і неправославних християн, але й самі твори Льюїса свідчать про глибоке розуміння християнської істини, яке рідко зустрічається на Заході після схизми.

Від перекладача

Це інтерв'ю — надзвичайно змістовна і глибока розмова, що допомагає краще зрозуміти К. С. Льюїса у православному контексті. Водночас уважний читач може помітити, що в окремих репліках самого ГМ та редакторки журналу “Дорога до Еммауса” проглядає певна симпатія до Росії: серед країн, де зростає інтерес до Льюїса, в оригіналі поряд із Грецією і Східною Європою згадується Росія; є й побутова репліка про другокласників у столиці Росії. У цьому україномовному перекладі ці згадки вилучено — не через цензуру, а з поваги до читача: в умовах повномасштабної війни вони б відволікали від суті тексту, навантажуючи його конотаціями, що не мають стосунку до Льюїса. З тієї ж причини вилучено вставку редакторки, присвячену цитаті Петра Мамонова — російського рок-музиканта і актора, відомого роллю у фільмі “Острів” (2006). У 2014 році Мамонов публічно підтримав анексію Криму. Ця вставка є ідеологічною за своєю природою і не стосується літературної спадщини Льюїса. Більше того, вона — як і згадки про Росію загалом — є прикладом того, як Російська православна церква та пов'язані з нею культурні інституції використовували православний простір для просування російської ідеологічної та політичної повістки задовго до повномасштабного вторгнення 2022 року. Зміст і богословська глибина інтерв'ю від цих вилучень аж ніяк не постраждали.

1 “Living Theology in Thessalonica,” *Road to Emmaus*, #12, Winter 2003.

2 Lewis, C. S. *Letters to Malcolm, Chiefly on Prayer*, New York, NY: Harcourt, Brace, and World, Inc., 1964, pg. 10.

3 Lewis, C.S., *The Collected Letters of C.S. Lewis, Vol. I: Family Letters 1905-1931*, New York, NY: Harper Collins Publishers, 2004, pg. 906.

4 Lewis, C.S., *That Hideous Strength*, New York, NY: MacMillan Publishing, 1977, pg. 147-148.

5 *The Letters of J.R.R. Tolkien*, HarperCollins, (paperback) 1995, pg. 243.

6 E. Nesbitt's books include: *Five Children and It*, *The Wouldbegoods*, *The Phoenix and the Carpet*, *The Enchanted Castle*, *The Treasure Seekers*, *The New Treasure Seekers*, *The Railway Children*, *The Book of Dragons*

